

MARIN ZANINOVIĆ

BOKA KOTORSKA U ANTIČKO DOBA

UDK 902.2(497.16-25 Bokokotorski zaljev)

904"652"

Pregledni rad

Prihvaćeno: 10. X. 2001.

Dr. Marin Zaninović

HR – 10001 Zagreb

Arheološki zavod

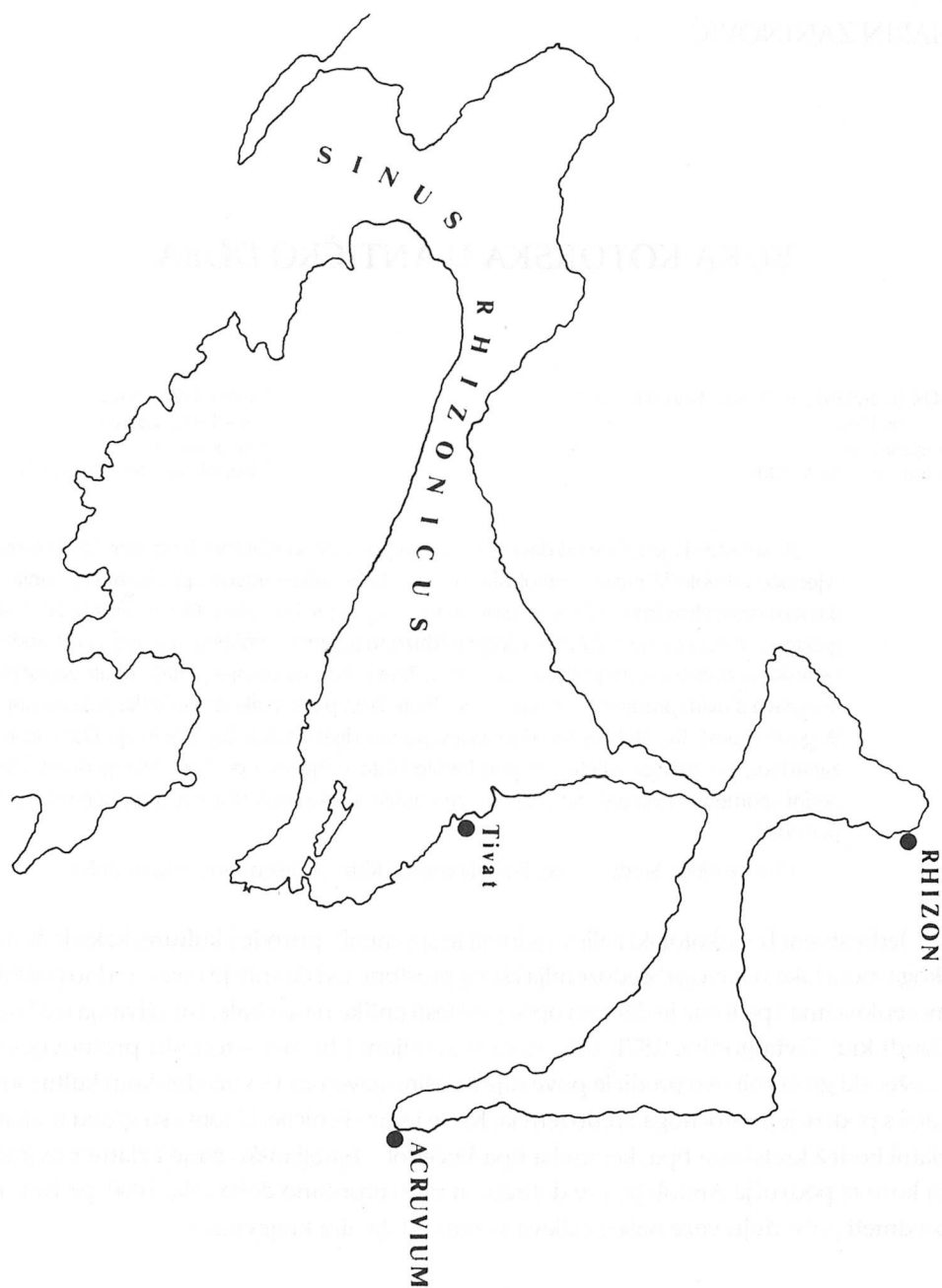
Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3

Bokokotorski je zaljev od davnih vremena povezan sa svijetom Sredozemlja. O tome svjedoče arheološki nalazi i mitološke predaje koje sadrže tragove povijesnih sjećanja o davnim moreplovcima i njihovim plovidbama. Taj zaljev i njegova stara naselja poznati su grčkim piscima i povjesničarima. Ovdje u Rhizonu je, prema Polibiju, bilo jedno od središta ilirske države u kojem je stolovala kraljica Teuta. Rimsko osvajanje naše obale započelo je upravo u ovim predjelima, ratom protiv Teute 229. pr. Kr. Nakon dovršetka pokoravanja, 9. godine posl. Kr., Bokokotorski je zaljev postao dijelom antičke provincije Dalmacije i zapadnoga latinskoga svijeta, što je odredilo i čitavu njegovu povijest. Mnogobrojni i vrijedni spomenici i natpisi, od prapovijesti i antike do kasnijih stoljeća, svjedoče o toj pripadnosti.

Ključne riječi: Sredozemlje, Boka kotorska, Rhizon, helenizam, rimsko doba

Jedinstveni Bokokotorski zaljev cjeloviti je spomenik prirode i kulture, kako Jadranskoga mora tako i čitavoga Sredozemlja i šireg prostora. Od davnih je vremena bio poznat moreplovcima i po tome je dijelom opće povijesti antike naše obale. Istraživanja u Maloj Grudi kraj Tivta godine 1871. otkrila su u zemljanoj humci – tumulu pretpovijesni kneževski grob koji ove predjele povezuje s našim sjeverom i s vučedolskom kulturom, kao i s područjem istočnoga Sredozemlja, Krete i stare Fenicije. U tome su grobu nađeni zlatni bodež kretska tipa, keramika tipa Vučedol – Ljubljansko barje i zlatni privjesci za kosu iz područja Antiohije, sve datirano u rano brončano doba (oko 1800. pr. Kr.). Ti predmeti potvrđuju veze našeg zaljeva s ovim udaljenim krajevima.¹

¹ Durman i drugi 1988, *passim*; Parović-Pešikan 1976, 76-87.

Sl. 1. Karta zaljeva Boke kotorske. – Fig. 1. Map of the Boka Kotorska bay

Time je, rekli bismo, arheološki potvrđeno zrnce povijesne istine, kroz poznati i lijepi mit o heroju Kadmu, sinu kanaanskoga kralja Agenora. On je, tragajući za svojom sestrom Europom koju je Zeus bio oteo uzevši obličje bijeloga bika, stigao u grčku Tebu u Beociji, postao kraljem i tu se vjenčao s Harmonijom, kćerkom Afrodite i Aresa. Nakon raznih zgoda Zeus ih je pretvorio u zmije i u starosti su morali napustiti Tebu pa su pobjegli u zemlju Enhelejaca (jeguljara), u Iliriju. Kadmova kći Agava udala se za vladara Enhelejaca, a kako su drugi Iliri napadali Enhelejce, Agava je ubila svoga muža i kraljevstvo predala Kadmu. Enhelejci su potom za svoje vladare izabrali Kadma i Harmoniju, pa ih je Zeus kasnije poslao na otoke blaženih, a neki kažu da ih je bog rata Ares pretvorio u lavove. Sahranjeni su u Iliriji u kojoj je Kadmo bio osnovao grad Bouthoe (Budvu). Naslijedio ga je sin Ilirij, rođen nakon bijega iz Tebe. Grobovi Kadma i Harmonije, kao i njihove Stijene, mogu se vidjeti na obali Rizonske rijeke, odnosno zaljeva.² Ovaj grčki i sirofenički mit potvrđuje, čini se, davnašnje veze naših krajeva s tim udaljenim obalama, što gore spomenuti arheološki nalazi na svoj način potvrđuju.

Veze su, dakako, mnogo starije, a tragove im možemo pratiti već u mlade kameno doba, u neolitiku. Ovdje valja spomenuti i senzacionalno otkriće 17 metara duge pretpovijesne lađe kod rta Ulu Burun istočno od grada Kaša u jugozapadnoj Turskoj, godine 1982. Ono također snažno potvrđuje postojanje davnih trgovačkih i drugih veza. Teret te lađe sastojao se od mnoštva raznolikih predmeta, od keramike do zlata i bronce. Posebno izdvajamo dvije stotine bakrenih šipaka težine od po 30 kg, te zlatni mikenski pehar, brončane mačeve i neke egipatske predmete. Keramičke posude potječu iz Egipta, Sirije i Mikene. Svi ti predmeti omogućavaju dataciju lađe i njena tereta u razdoblje između 1600. i 1300. pr. Kr. i daju uvid u raspon njenih plovidbi od Jadrana do Sirije i Egipta. Taj dragocjeni nalaz, uz još jedan raniji i skromniji nalaz lađe kod rta Gelidonije, također u južnoj Turskoj, godine 1960., zasad je jedinstven u čitavom Sredozemlju. Za nas je posebno zanimljiva činjenica da je naša lađa prevozila i baltički jantar, čije je podrijetlo utvrđeno kemijskom analizom. Danas je poznata povijesna činjenica da je glasoviti pretpovijesni "jantarski put" išao i duž naše jadranske obale, to jest od ušća Pada i Soče, preko Istre na jug. Stoga je logično zaključiti da su brončanodobne lađe plovile i ovuda i zalazile u Bokokotorski zaljev, što uostalom potvrđuju i nalazi iz Male Grude. Potvrda tih plovidbi i dodira spomenutih krajeva su i neka druga otkrića posljednjih godina, kao primjerice mikenska keramika na Braču. Takvih će nalaza, bez sumnje, biti i više kada se poveća stupanj istraženosti pojedinih arheoloških lokaliteta, u čemu smo praktički još uvijek na samome početku. Otkriće spomenute pretpovijesne lađe stoga je jedna od važnijih arheoloških činjenica novijeg vremena i potvrda mnogih teoretskih pretpostavki i spoznaja,

---

² Butorac 1926-27, 26-29; Katičić 1970, 105-113; Garašanin 1967, 68-71.

koje su sada, uz odgovarajuće arheološke nalaze, postale čvrstim povijesnim činjenicama.³

Podatak o Rhizonskom zaljevu prvi je povijesni spomen današnjega Bokokotorskoga zaljeva, a zabilježio ga je takozvani Pseudo Skilak, inače nepoznati auktor, u svome spisu pod naslovom *Periplus (Moreplov ili Peljar)*, svojevrsnom priručniku za plovidbu Sredozemnim morem, u kojem je opisana i naša obala i spomenuta dužina plovidbe uz nju. Spis je, po mišljenju poznatih filologa i povjesničara, nastao u vremenu između 330. i 340. prije Krista. Grčki i drugi moreplovci ovamo su, dakako, zalazili i ranije, što dokazuju spomenuti nalazi iz Male Grude, ali u *Periplusu* po prvi se put spominje jedno mjesto u Zaljevu, a to je Rhizon, današnji Risan. Problem je što se u tekstu spominje i Rhizunsko jezero i rijeka Arion. Oko tih pitanja stručnjaci su se sporili: neki su Arion stavljali u Rijeku dubrovačku, no čini se da je ispravno mišljenje da *Arion* treba ispraviti u *Drilon*, te da je riječ o Drimu, rijeci u Albaniji. Koruptela je mogla nastati i greškom prepisivača, za što ima mnogo primjera u takvim tekstovima. Zaljev je u svijesti starih moreplovaca zacijelo izgledao poput ušća neke rijeke, pa je takav opis i unesen u *Periplus*. Kasniji antički pisci ispravno ga smatraju zaljevom i tako ga i spominju.⁴

Stoljeće nakon Pseudo Skilakova *Periplusa* događaju se neka ključna zbivanja u povijesti naše obale. Njih je zabilježio veliki grčki povjesničar Polibije (200.-130. pr. Kr.) u svome djelu *Historiai (Povjesnica)*, a potom više-manje po njemu i drugi kasniji pisci kao što su Livije, Apijan, Flor, Eutropije. U tim zbivanjima jedno od središnjih značenja ima upravo područje Boke kotorske. Riječ je o prvom ilirsko-rimskom ratu 229. pr. Kr., kad je rimska država svojom vojnom silom po prvi put stupila na našu obalu. Polibije je bio gotovo suvremenikom tih događaja, pa stoga njegovo izvješće predstavlja dragocjen dokument jednoga vremena, pouzdan i provjeren. Ta su zbivanja bila ključna za ilirsku državu, a u njima je glavnu ulogu imala ilirska kraljica Teuta koja je upravo u Rhizonu (Risnu) imala svoje sjedište. Rim je nešto prije ovoga pohoda pobjednički bio dokončao prvi kartaški rat (264.-241. pr. Kr.) i tako postao jednom od vodećih sila na Sredozemlju. Na valu rimske moći, italski i rimski trgovci i zakupnici dolaze na istočnu jadransku obalu radi trgovine i zarade. Teuta je, nakon smrti svoga muža, moćnoga vladara Agrona 231. pr. Kr., vladala umjesto malodobnoga sina Pinesa. Potukla je Epiroćane na jugu i zauzela njihov glavni grad Phoinike, a nastavila je i podsjedati grčku naseobinu Issu na istoimenom otoku u srednjem Jadranu. Željela ju je osvojiti kao i što je željela pridobiti i Epidamnos, Apoloniju i Korkyru (Krf) na jugu. U tim je okolnostima ilirsko gusarenje uzimalo sve više maha, pa su rimski trgovci i jadranski saveznici (među njima i Issa) zatražili zaštitu rimske države.

³ Bass 1987, 692-733.

⁴ Suić 1963, 111-115; Martinović 1966, 107-110; Butorac 1926-27, 23-26.

Kako su Isejci dobro poznavali snagu rimske mornarice, preko svojih su poslanika uvjerali senat da mora voditi i jadransku, a ne samo zapadnu politiku u Tirenskom moru i južnije oko Sicilije pa do Kartage. Senat je uputio poslanstvo Teuti tražeći od nje da svojim podanicima zabrani gusarenje po Jadranu. Rimskim je poslanicima, braći Luciju i Gaju Korunkaniju, s kojima je bio i isejski poslanik Kleemporos, Teuta odgovorila, kako je to zabilježio Polibije, da ona ne može podanicima zabraniti gusarenje, jer je to njihov privatni posao i dobit. Jedan od poslanika na to je uzvratio da će Rimljani tada sami zaštititi svoje građane i saveznike, a nju prisiliti da mijenja zakon. Stanje se još više pogoršalo kada je jedan od poslanika na povratku bio ubijen, a u Rimu se pronio glas da je to učinjeno po Teutinoj zapovijedi. Rat je bio neizbježan, iako je Teuta nastojala da do sukoba ne dođe, tim više što je umro njen saveznik, makedonski kralj Demetrije. Spremajući se za obranu, Teuta je i dalje podsjedala Issu, poslavši i na jug vojsku pod zapovjedništvom vojskovođe i savjetnika Demetrija Hvaranina, s naređenjem da zauzme Epidamnos. Ne uspjevši osvojiti Epidamnos, Demetrije je podsjedao Korkyru (Krf) koja se za pomoć zatim obratila Rimu, Etolcima i Ahajcima. Iliri su međutim porazili ahajske lađe koje su s Peloponeza dolazile u pomoć Korkyri, a Demetrije je u međuvremenu osvojio Korkyru (229. pr. Kr.). Iz Tirenskog mora prema Iliriji i Korkyri već se zaputilo rimsko brodovlje (200 lađa) pod vodstvom konzula Gneja Fulvija, a u Brundiziju je istovremeno bila u pripremi i velika kopnena vojska, čekajući prebacivanje u Epir i Iliriju, to jest u srce Teutine države. Uvidjevši da se ne može oduprijeti tolikoj sili, Demetrije je stupio u pregovore s Rimom. Predavši Korkyru, postao je rimskim klijentom, zapravo prisilnim rimskim saveznikom. Nakon Korkyre Rimu su se predali i Apolonija i Epidamnos, jer je kopnena vojska, došavši iz Brundizija, zauzela okolicu tih gradova. Rimsko je brodovlje u međuvremenu otplovilo prema sjeveru i oslobodilo Issu od podsjedanja – štoviše, sâm je Demetrije pošao s Rimljanima prema sjeveru i predao im i svoje sjedište u Pharosu (Starome Gradu na otoku Hvaru) koje su ovi zbog toga poštjedeli. Teuta, koja se nalazila u Rhizonu, zamolila je potom za mir, na što je Rim pristao. Iliri su se obvezali na plaćanje danka, a nisu smjeli ploviti južnije od Lissosa (Lješa), i to samo s dvije nenaoružane lađe.

Demetriju Hvaraninu Rim je povjerio upravu nad Pharosom i, kako kaže Polibije, vlast u "velikoj oblasti" (*megale dynasteia*) i nad nekim ilirskim plemenima i otocima. Demetrije je tim područjem vladao praktički neovisno, kao rimski saveznik. No, nije se time zadovoljio – težio je povećati svoj teritorij i zadobiti slobodu kretanja na moru. Stoga je zauzeo čitavu obalu današnje Albanije, izuzev Apolonije i Epidamna. Tako ojačavši, sklopio je savez s makedonskim kraljem Antigonom Dosoanom. Pod Demetrijevim je nadzorom morala, sudeći po izloženim činjenicama, biti i Boka kotorska. On je, naime, bio usko povezan s drugim čovjekom u ilirskoj državi, Skerdilaidom, stricom malodobnoga kralja Pinesa, Agronova sina. Skerdilaida se bio vjenčao s Pinesovom majkom, a sve bez

znanja Rima, te mu je postao skrbnikom. Skerdilaida i Demetrije krenuli su sa 90 lađa prema jugu i uplovili u Egejsko more, umiješavši se tako u grčke prilike, a sve kao saveznici makedonskog kraljevstva. Rim je u tome vidio prijetnju svojim interesima i odlučio je ponovno napasti Ilire, u prvome redu svoga saveznika Demetrija koji je počeo voditi zasebnu politiku. U Jadran je 219. pr. Kr. krenula rimska ratna mornarica s velikim brojem vojnika, pod vodstvom konzulâ Lucija Emilija Paula i Marka Livija Salinatora. Rimljani su osvojili Demetrijevo uporište Dimal (Kalaja Krotine kod Pojana – Apolonije) i u drugoj operaciji zatim zauzeli i razorili zidove njegova sjedišta u Pharosu. Na taj su način nešto čvršće zaposjeli taj dio naše obale, iako ne i konačno, jer su ih teški sukobi s Hanibalom u Italiji onemogućavali u jačem angažmanu. Poslije Pinesove smrti 217. pr. Kr. Skerdilaida je postao rimskim vazalom i morao je prihvatiti uvjete mira što su ih Rimljani bili nametnuli još godine 219. Prekinuo je veze s Demetrijem i ratovao u Makedoniji. Demetrije se pak bio sklonio kod mladoga makedonskoga kralja Filipa V. Postavši njegovim savjetnikom, nagovarao ga je da sklopi savez s Hanibalom protiv Rima, nadajući se da će uz pomoć Filipa povratiti svoju vlast na Jadranu. Ugovor je bio sklopljen 215. pr. Kr., ali do njegova ostvarenja nije došlo jer je Filip bio neodlučan. Dobar diplomata i vojskovođa Demetrije poginuo je 213. pr. Kr. u Filipovoj službi, pri opsadi grada Mesene na Peloponezu. Filip je porazio Skerdilaidu i oduzeo mu sve što je ovaj bio osvojio, i više od toga. Rim je Skerdilaidi uputio malu pomoć od 10 lađa, jer više nije bilo moguće zbog Hanibalovih akcija južno od Rima. Filip je odustao od pohoda na Italiju na koji ga je bio poticao Demetrije, pa nije ni pokušao do kraja poraziti Skerdilaidu. To je spasilo ilirsku državu, a i isejsku zajednicu. Nakon Skerdilaidine smrti, na ilirsko je prijestolje stupio kralj Gencije. Rim je već bio dublje zašao u Grčku, a i u Iliriju. Gencije je ponovno dopustio svojim podanicima gusarenje koje se bilo razmahalo za Teute i uzrokovalo njen pad. Njegovo sjedište također je bilo u Rhizonu, a zatim u Meteonu (Medun kraj Podgorice) i u Skodri (Skadar).⁵ U Jadran je bio poslan pretor Lucije Duronije sa 10 lađa, sa zadatkom da uništi gusare. Optužio je Gencija kao glavnoga krivca za pojačano gusarenje, a kao najveći zločin pripisao mu je da na Korkyri Nigri (Korčuli) drži zarobljene rimske građane i da je odbio primiti rimske poslanike. Sve to bilo je samo povod za konačni obračun s ilirskom državom. Gencije je, naime, u želji da se opravda, uputio svoje poslanstvo u Rim odbacujući Duronijeve optužbe tvrdnjom da poslanike nije primio, jer je bio u udaljenom predjelu svoga kraljevstva.⁶

Daleko veća opasnost po Rim, međutim, bila je još uvijek moćna makedonska država. U jednoj od važnih bitaka antičkoga svijeta, bitci kod Pidne u podnožju planine Olimpa,

⁵ Novak 1952, 5-40; Garašaniin 1974, 1-32; Mijović – Kovačević 1975, 15-42; Faber 1998, 101-113; Zaninović 1998, 89-96.

⁶ Zaninović 1992, 103-115; Novak 1952, 5-40; Garašaniin 1974, 1-32.

167. pr. Kr. Rimljani su teško porazili makedonskog kralja Perzeja. Kako su Isejci nekako istovremeno bili optužili i Gencija da ih pljačka i šuruje s Perzejom, Rimljani su odabrali Issu kao bazu za rat protiv Gencija. Ovaj je bio javno prešao na Perzejevu stranu, pa su ga Rimljani porazili kod Skodre, a operaciju je vodio pretor Lucije Anicije Gal te iste 167. godine. Rim je sada potpuno zagospodario ilirskim krajevima. Lucije Anicije Gal pozvao je pred sebe ilirske poglavare i objavio im da: "Senat i rimski narod zapovijedaju da budu slobodni i da ne plaćaju nikakva danka: Esensi, Taulanti, Pirusti, Rhizoniti, Olcinijati (građani Rhizona i Olcinija – Ulcinja), jer su prišli k Rimu dok Gencije još nije bio pobijeđen (*quod incolumi Gentio ad Romanos defecissent*)" (Liv. XLV, 26). Ostali Iliri morali su plaćati polovicu danka. Anicije je podijelio Ilirik na tri dijela. Za nas je važan spomen onoga dijela koji je pripadao Agravitima (Acruvium – Kotor), Rhizonitima i Olcinijatima, kao i ostalima u ovome području. Rimljani su razorili Meteon, zarobili Gencijeva brata Karavancija, Gencijevu ženu Etlevu i dva sina, Skerdilaidu i Pleurata, a oslobodili svoje poslanike. Ilirik je došao "pod vlast rimskoga naroda (*sub ditione populi Romani*)" (Liv. XLV, 8). Zarobljenoga Gencija i njegovu obitelj Lucije Anicije je odveo u Rim, gdje su bili pokazani u njegovu trijumfu. U povorci su nosili i velik dio plijena, novaca, srebrnih posuda i drugih dragocjenosti opljačkanih od ilirskih vladara, kako je to zabilježio Livije, što pak svjedoči o njihovoj bogatstvu i gospodarskoj snazi. Gencije je bio kovao i vlastit srebrni novac. Nakon trijumfa, Rimljani su zatočili Gencija s obitelji u Spoletiju, a zatim u Iguviju (Gubbio) u Umbriji – tu im se gubi trag. Vjerojatno su bili umoreni ili naprosto prepušteni nekoj robovskoj sudbini. Na taj je način u širem području Boke kotorske završila svoje postojanje nekoć moćna ilirska (ardijejska) država, a rimska se vlast još više učvrstila na istočnoj jadranskoj obali.⁷

Nisu nam poznate pojedine okolnosti povijesnih zbivanja u našem području nakon rimskoga osvajanja, jer ih pisana vrela nisu zabilježila. Sačuvani su primjerci novca koji kuju Rizonjani s oznakom *RIZONITAN*, a iskovana je i veća emisija inače nepoznatoga vladara ili dinasta Balaja (*Ballaios*) koji se naziva i *basileus*, kralj. Njegovi su novčići bili kovani i na otoku Hvaru, ali bez kraljevske titule, a u novije su se vrijeme pronašli pojedini primjerci i na Apeninskom poluotoku, od Akvileje i Veneta na sjeveru do Apulije i Lokrija u Kalabriji. Postojanje tog novca prvi je registrirao slavni engleski arheolog i istraživač sir Arthur Evans (1851.-1941.), najpoznatiji kao otkrivač i istraživač kretskegejske uljudbe i kulture, posebice palače u Knosu i kretskoga pisma. U našoj je zemlji boravio kao dopisnik *Manchester Guardian*. U Zagreb je došao 1875., a zatim se preko Bosne otputio u Dubrovnik gdje je ostao do 1882., prateći ondašnji ustanak u Bosni i Hercegovini. Putovao je ovim krajevima i ostavio dragocjene arheološke zapise i opise

⁷ Novak 1952, 36-37.

pojedinih danas nestalih spomenika. Balajove je novčiće nabavio u Risnu i datirao ih u vrijeme nakon propasti ilirskoga kraljevstva. Danas je sačuvano oko 1.000 primjeraka tog novca, od čega ih Arheološki muzej u Splitu čuva oko 560 komada. Evansova datacija Balajovih novčića i danas je više-manje prihvaćena. Smatra se da je Balaj bio rimski klijent (vazal) koji je nakon propasti Gencijeve države održao još neku ideju ilirske posebnosti.⁸ Na aversu njegovog novca nalazi se muška glava, vjerojatno kraljev lik, a na reversu je božica Artemida. S obzirom na postojanje dviju kovnica, u Rhizonu i Pharosu, možemo pretpostaviti da je taj dio naše obale bio u Balajovoj vlasti. Gospodarski je bio dovoljno jak da je mogao kovati i srebrnjake, a njegove su emisije, kako smo već rekli, nađene i na italском poluotoku.⁹ Iz toga treba zaključiti da mu je Rim, kao svojem klijentu i štitićeniku, bio dopustio trgovinu i izvan područja njegove dinasteje, i to u svojoj zemlji što je, bez sumnje, bilo i određeni privilegij.

Osim njegovog novca, druga vrela (pisana ili klesana) o Balaju, nažalost, zasad šute. Možda će neki budući nalaz natpisa ili drugog arheološkog spomenika reći o njemu nešto više. Nakon propasti ilirske države zavladao je mir, a gusarenje je nakon toga prestalo. Kako nije bilo većih sukoba, ili bar ne takvih koji bi privukli pozornost pisaca i povjesničara, ostala je šutnja, kako je to uobičajeno u staroj povijesti – kada nema sukoba i ratova, nema ni vijesti o njima. Za Balaja, koji je, sudeći po iznesenom, trgovao s Italijom, samo njegov novac svjedoči o jednom bez sumnje važnom i moćnom čovjeku svoga vremena, čija su sjedišta bila Rhizon i Hvar. Spomenimo i ostavu Balajevih novčića nađenu na Ošanićima kod Stoca, gdje se nalazilo važno ilirsko-helenističko naselje sa zidovima od velikih kamenih blokova. Smatra se da je to bio grad Daorson, središte moćnoga ilirskog plemena Daorsa koje je živjelo na srednjem toku Neretve, istočno i zapadno od rijeke. I Daorsi i njihovo sjedište bili su važnim posrednicima u trgovini između grčkih naseobina na našoj obali s jedne, te Grčke i Italije s druge strane, i to preko luke u Naroni (Vid kraj Metkovića) odakle je različita roba (ponajviše vino) išla prema ilirskoj unutrašnjosti. Na Ošanićima su, naime, nađeni ulomci i poklopci vinskih amfora s ispisanim imenom Pharosa.

Balajevu vladavinu Evans je okvirno postavio u razdoblje između 167. i 135. pr. Kr. Albanski arheolog i numizmatičar H. Ceka iznio je mišljenje da Balaja možda treba prepoznati u jednom od poslanika koje je Gencije bio uputio Luciju Aniciju Galu da s njime pregovaraju o primirju. Tu epizodu zabilježio je povjesničar Tit Livije (XLIV, 3): *Teuticum et Bellum principes gentis*. Ceka smatra da je ovaj *Bellus* bio *Ballaius*. Livije je, naime, mogao pogriješiti u bilježenju stranoga imena, nastojeći ga približiti svom jeziku. *Bellus* – *Bal-*

---

⁸ Evans 1880, 296-298; Brunšmid 1998, 88-98; Rendić-Miočević 1989, 321-361.

⁹ Visonà 1985, 117-122.

larius mogao je prijeći k Rimljanima kako bi sačuvao svoj povlašteni položaj, kao što je prije njega to bio učinio i Demetrije Hvaranin. Rimljani su Balaju možda predali dio Gencijeva teritorija, te je on kao rimski klijent mogao sačuvati stanovitu teritorijalnu autonomiju, uz to kujući i vlastiti novac.¹⁰

Na temelju slijeda zbivanja čini se da je gusarenje ponovno oživjelo: ili ga Balaj nije više mogao kontrolirati ili je pak umro, pa su Rimljani ponovno intervenirali na našoj obali. Riječ je o pohodu konzula Servija Fulvija Flaka protiv Ardijejaca i Plerejaca godine 135. pr. Kr. koji su zabilježili povjesničari Livije (*Periochae*, LVI) i Apijan (*Illyrike*, 10). Flakova ekspedicija označila je konačni slom plemena Ardijejaca u čijoj je vlasti tijekom više od dva stoljeća bila i Boka kotorska. Preživjele nakon poraza Flak je silom preselio u unutrašnjost Ilirika, gdje su, uslijed škrtosti zemlje i nevični njenoj obradi jer su pretežito bili pomorci, gotovo izumrli. Taj podatak nalazimo kod inače pouzdanog povjesničara i zemljopisca Strabona (64. pr. Kr. – 20. posl. Kr.) (VII, 6). To je razlog što ih je poznati rimski enciklopedist Plinije Stariji u 1. st. spomenuo među ilirskim plemenima u jačini od samo 20 dekurija, dok primjerice Delmati imaju 342 dekurije: *populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis* (*Naturalis historia*, III, 22, 143). Na taj se način nekoć moćno pleme, koje je bilo nositeljem organizacije ilirske države, svelo na jedno od najmanjih ilirskih zajednica u takozvanom naronitanskom sudbenom konventu (*conventus iuridicus Naronitanus*) koji je teritorijalno pokrивao jugoistočni dio rimske provincije Dalmacije, od Neretve prema jugu. Na temelju jednog zanimljivog natpisa nađenog u Kapui južno od Napulja smatra se da je konzul Flak plijenom iz ovoga pohoda sagradio jedan zid u poznatom tamošnjem svetištu Dijane Tifatine: *Ser(vius) Folvius Q(uinti) f(ilius) Flac-cus co(n)s(ul) muru(m) locavit de manubias* (Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, no. 22).

Druga polovica 2. st. pr. Kr. u znaku je početka dugotrajnih sukoba Rimljana protiv Delmata, moćnog i ratobornog plemena koje je nastavalo područje između rijeka Krke i Cetine pa do Livna, Duvna i Glamoča u unutrašnjosti. Težište tih povijesnih zbivanja i sukoba prenosi se u sjeverne dijelove naše obale, a ratovi traju i u 1. st. pr. Kr., pa su se u njih u svoje vrijeme uključili intervencijama i pohodima i Gaj Julije Cezar i njegov posinjak Gaj Julije Oktavijan August. Operacije su, uz delmatsko područje, zahvatile i južnije dijelove obale, kao i ilirsku unutrašnjost.¹¹ U svojim je memoarima Cezar zabilježio da je morao osobno intervenirati u južnoj Dalmaciji, i to upravo u prostoru Boke kotorske, kako bi smirio ustanak tamošnjeg plemena Pirusta koji su napadali svoje susjede. Cezar je, naime, 54. pr. Kr. dobio od senata upravu nad Ilirikom i u to vrijeme boravio u Akvileji odakle je u svojstvu iliričkog prokonzula otplovio na jug i brzom akcijom smirio Piruste

¹⁰ Marović 1976, 231-234.

¹¹ Zaninović 1966, 27-33.

(*Bell. Gall.*, V, 1, 5). Pirusti su sudjelovali i u posljednjem ilirskom ustanku 6.-9. posl. Kr. Nakon Trajanovih dačkih ratova (101.-106.) i osvajanja Dacije, dio njih bio je preseljen u tu provinciju da radi u tamošnjim rudnicima zlata – čini se da su bili dobri rudari. Živjeli su u svojim naseljima koja se u natpisima spominju kao *vicus Pirustarum*, a neka se nazivaju *castella Delmatarum*.¹² Neki lingvisti u imenu grada Perasta vide imenski spomen boravka Pirusta u tim krajevima, a po tome i u dijelu Bokokotorskog zaljeva u određenom povijesnom razdoblju, to jest u vrijeme Cezarove intervencije, a možda i nešto kasnije. I Oktavijan je u svome pobjedničkom pohodu na Ilirik 35.-33. pr. Kr. došao do tih južnih predjela radi njihove pacifikacije. U izvješću o njegovim operacijama bez preciznog geografskog reda i smještaja spominju se pomiješani Dokleati, Meliteni, Korkireni, Parthinati, Taulantiji, *Pyrissei* (vjerojatno Pirusti), Oksijeji, Kambeji, Kinambri, Meromeni i drugi (*App.*, *Illyrike*, 16; *Plin.*, *Nat. hist.*, 3, 143).

Posljednji veliki pokušaj Ilira očuvanja slobode buknuo je u snažnom ilirsko-panonskom ustanku 6.-9. posl. Kr., pod vodstvom Batona Breuka i Batona Desitijata. Tijekom tri godine rimske su legije pod vodstvom Augustova pastorka i kasnijeg nasljednika Tiberija, te Tiberijeva nećaka Germanika, harale Dalmacijom i Panonijom gušeći u krvi i ognju otpor Ilira. Bio je to jedan od najvećih i najtežih sukoba ove vrste koji su Rimljani morali izboriti. U životopisu cara Tiberija Suetonije piše da je to bio jedan od najtežih ratova koji su Rimljani vodili nakon onih protiv Kartažana: ... *gravissimum omnium bellorum externorum post Punica* ... (*Suet.*, *Tiberius*, 16). Tek nakon potpunog pokoravanja ovih krajeva i genocidna uništenja čitavih plemena nastupio je trajan mir poznat kao Augustova *pax Romana*. Započela je prava i dugotrajna romanizacija ilirskih krajeva. Jedan od ključnih poteza u tome smislu bila je gradnja strateške cestovne mreže koju je od 14. do 21. posl. Kr. gradio namjesnik cara Tiberija u Dalmaciji, Publije Kornelije Dolabela. Ceste su, uz robove i pokoreno stanovništvo, gradili i vojnici VII. i XI. legije koje su činile glavninu rimske vojničke posade u Dalmaciji, s prostranim logorima u Tiluriju (Trilj kraj Sinja) i Burnumu (Ivoševci kraj Kistanja), na rijekama Cetini i Krki. Ceste su počinjale u glavnome gradu provincije Dalmacije, Saloni. Bilo je pet glavnih prometnica – tri duže i dvije kraće, a išle su prema sjeveru, sjeveroistoku, zapadu i jugoistoku. Nas zanima ona koja je smjerala prema jugoistoku, krajnjem jugu Ilirika i Dalmacije, te dalje prema Epiru i Grčkoj. Od Salone je išla za Trilj, pa do Narone (Vid kraj Metkovića), zatim kraškim Popovim poljem i Nevesinjem, te sjeverno od Risna na Duklju i dalje prema Skodri. Glavnu su cestovnu mrežu dopunjavale manje lokalne prometnice i putovi.¹³

¹² Zaninović 1995, 111-115.

¹³ Bojanovski 1974, *passim*.

U pacificiranu provinciju Dalmaciju doseljavaju se Italci, Orijentalci i drugi stanovnici Carstva. Posebno brojnu skupinu činili su isluženi legionari i drugi vojnici iz tzv. pomoćnih četa – kohorti, veterani koji su preko jezika, kultura i vjernosti rimskoj državi bili glavnim nositeljima romanizacije. Za njih se osnivaju brojna naselja ili se proširuju i obnavljaju ona starija koja sada dobivaju rimski urbanistički pečat i pravni status gradova – kolonija ili municipija. Stanovnici kolonija imali su puno rimsko građansko pravo, dočim je ono stanovnika municipija bilo stupanj niže. Rimski građanin iz kolonije mogao je, primjerice, teoretski biti izabran za senatora u Rimu, dok onaj iz municipija to nije mogao biti. Bile su to, dakle, određene povlastice koje su u isti pravni sustav spajale čitavu rimsku državu; razlike će se izjednačiti tek 212., poznatim ukazom cara Karakale (*constitutio Antoniniana*) kojim su svi slobodni građani u Carstvu dobili rimsko građansko pravo. Jedan od ciljeva te reforme bio je napuniti državnu blagajnu porezima prikupljenim od novih građana, ali u cjelini bio je to veliki prevrat u rimskom pravnom shvaćanju i začetak kasnoantičkih preobrazbi.

Nakon ugušenja ilirskog ustanka, Rhizon je postao rimskim gradom (*Risinium*), i to vjerojatno već u Augustovo vrijeme, dakle početkom 1. st., kada se spominje kao *oppidum civium Romanorum*, "utvrđeni grad rimskih građana" (Plin., *Nat. hist.*, III, 144), skupa s drugim naseljima u ovome kraju. To su: Acruvium (Kotor), Butua (Budva), Olcinium (Ulcinj) i Scodra (Skadar). Građani su bili upisani u *tribus Sergia*, kao i stanovnici Jadera i Salone, što također potvrđuje da je Risinij dobio municipalitet u ranije Augustovo vrijeme. Po nekim je mišljenjima i Risinij imao pravni status rimske kolonije, no to ipak neće biti, jer ovdje nema većih plodnih površina koje bi se mogle dodijeliti kolonistima, kao što je to slučaj s rimskim kolonijama na našoj obali, Polom, Jaderom, Salonom, Naronom i Epidaurum, koje su imale velike poljoprivredne površine. Risinij je obavljao svoju zadaću kao zaštićena luka s tradicijom pomorstva i prometa prema zaleđu te prema rimskim zaslucima u Zaljevu i na području od Kotora do Budve i dalje. Rimski natpisi iz Risna svjedoče o prisutnosti uglednih italskih obitelji koje su ovdje našle svoje trgovačke i druge interese. U gradu je bilo lijepih građevina – u jednoj je do danas sačuvan lijep mozaik s prikazom Hipnosa, božanstva sna (lat. *Somnus*), koji se datira u 2. st. Hipnos je bio sin Nikte, božice noći, s kojom se, prema mitu, svake noći spuštao na svijet. Tiho se krećući po zemlji i moru, Hipnos donosi san svim živim bićima i tako ih oslobađa od briga i muka svakodnevnice. Ovo je jedinstveni antički spomenik i kod nas i u čitavom rimskom imperiju, pa nam i to svjedoči o uljudbenoj i estetskoj razini stanovnika antičkog Risinija. Mozaik se nalazi u središnjem dijelu rimske ladanjske građevine, uz put Risan – Nikšić, na lijevoj obali rijeke Špilje, a u svoje je vrijeme bilo otkopano pet prostorija te građevine. Prema sačuvanim natpisima, ovdje je, iako u manjem broju, bilo i stanovnika grčkog podrijetla. Tijekom čitave antike ovi su predjeli bili dio zapadnoga, latinskoga dijela Rimskog Carstva.

Stanovnike Risinija susrećemo i na pojedinim natpisima u unutrašnjosti provincije Dalmacije, kao u Dokleji (Duklja – Podgorica) i Rogatici. Nostalgiju za rodni gradom na originalan je način iskazao visoki vojni časnik rodom iz Risinija, *M. Lucceius Torquatus Bassianus*, koji je bio zapovjednikom legije VIII Auguste i boravio u njenom logoru u Lambesisu u današnjem Alžiru. Ondje je 167. godine dao postaviti dvije posvete rizinijsko-ilirskom domaćem božanstvu Medauru, zaštitniku grada i njegovih zidina (CIL VIII 4208 = 18496, 2348 = 17866). Medaur je i božanstvo predaka (*patrium numen*) i pučki Lar, simbolički čuvar grada i njegovih kućnih ognjišta (*nostrī publice Lar populi*). Na reljefu uz natpis, Medaur baca koplje pa po tome ima i svojstvo ratničkog božanstva koje donosi smrt neprijateljima. Ovo je dragocjeni spomenik domaće ilirske religije u prežitku antičkog grčko-rimskog sinkretizma.¹⁴

Risinij i druga manja antička nalazišta u Bokokotorskom zaljevu dali su nam više latinskih natpisa koji omogućavaju upoznavanje strukture stanovništva, administracije, kultova i drugih vidova antičkog života. Arheološke ostatke iz toga razdoblja nalazimo od Herceg Novog, Kumbora i Zelenike, te posebice u širem području Tivta i Grbaljskom polju, istočno od Tivta i Kotora. Ondje gdje je bilo dobrog plodnog zemljišta, antički su stanovnici podizali tzv. *villae rusticae*, ladanjske građevine koje su bile središta antičkih poljoprivrednih imanja. Na njima su se robovskom radnom snagom proizvodili vino, ulje i druge plodine koje su se potom izvezile duž obale i u unutrašnjost, primjerice cestom iz Risinija prema Anderbi (Nikšić). Brodski promet bio je uvijek intenzivan i u Zaljevu i prema van, jer je to bio najjeftiniji i najjednostavniji način prevoženja različitih tereta. Arheološke ostatke najčešće pokrivaju suvremena naselja, a mnoge je uništila i kasnija izgradnja i razvitak naselja. To je nažalost slučaj i s bogatim arheološkim područjem na lokalitetu Carine na risanskoj obali. Specifičan je i slučaj antičkoga Akruvija koji se obično smješta u današnji Kotor, dok ga neki stavljaju u područje Grbaljskog polja. Problem je u tome što se ostaci antičkog naselja na mjestu Kotora nalaze 2 – 2,5 m ispod morske površine, što je posljedica tonuća naše obale (do 1 mm godišnje), a i novi grad je pokrio stari, što je slučaj i s mnogim antičkim naseljima na našoj obali, počevši od Poreča, pa preko Pule, Rijeke, Senja, Zadra, Trogira, Hvara i drugih. Antički ostaci dosad utvrđeni na mjestu današnjega Kotora potvrđuju postojanje antičkog naselja. Neko buduće arheološko otkriće ili istraživanje možda će potvrditi mišljenje da je upravo tu bio muničij Akruvij, što je ipak teško s obzirom na terensko stanje u gradu i na potonule dijelove antičkog naselja u moru.¹⁵ Ove dileme možda će nam riješiti sretan nalaz nekog natpisa, pa to neka ostane zadatkom budućih istraživača.

¹⁴ Butorac 1926-27, 56-57; Garašanin 1967, 186-187.

¹⁵ Mijović – Kovačević 1989, 597-611; Martinović 1969, 167-175.

U području Boke kotorske i južnijeg primorja, naročito u Buthui (Budvi), domaće je stanovništvo imalo svoj posebni nadgrobni spomenik s bazom u obliku kamene kocke koja u gornjem dijelu ima zaobljeni, izduženi kameni vrh u obliku stiliziranog češera. Takav tip spomenika nalazimo i južnije, u današnjoj Albaniji, te na nekim lokalitetima preko mora, u Apuliji. Njihova, međutim, brojnost i učestalost u području našeg Zaljeva i u Budvi, a naročito imena pokojnika na njima uklesana, daju nam za pravo odrediti ih kao domaće, lokalne ilirske nadgrobne spomenike.¹⁶

Prema kulturnim posvetama očuvanim na natpisima, stanovnici Zaljeva poštivali su vrhovno rimsko božanstvo, Jupitera, a zatim u svoje vrijeme veoma popularno orijentalno božanstvo, nepobjedivo Sunce – Mitru. Zanimljiv je natpis nađen na Gospinom otoku u Krtolama, posvećen Junoni Lucini, božici zaštitnici rađanja. Poštivala su se, daka-ko, i druga božanstva, kako domaća tako i ona iz grčko-rimskog panteona, ali do nas je, kao i obično, došao nažalost samo manji broj natpisa. Zanimljiv je onaj iz Dobrote, sa spomenom Lucija Luska Eukarpa koji je bio *archiatros kleinikos*, liječnik koji je dolazio u kućne posjete. I drugi natpisi i spomenici svjedoče o uobičajenom antičkom življenju u ovome dijelu Sredozemlja, u kojem se miješaju ljudi, njihovi običaji i vjerovanja. Tome je ponajviše pridonosio pomorski promet koji je i u davna vremena obuhvaćao ovaj jedinstveni Zaljev. No, čitavom ovom prostoru potrebna su brojna arheološka istraživanja koja bi upotpunila i objasnila niz pitanja vezanih uz ta davno prohujala stoljeća.

U Boki je svoje rane tragove ostavilo i kršćanstvo. Godine 1987. u Kotoru, ispred crkve sv. Marije Kolegijate od Rijeke, otkriven je ranokršćanski baptisterij iz 6.-7. st. U Bijeloj se, ispod suvremene crkve, nalaze ostaci ranokršćanske crkve, pronađeni 1960., a u Žanjici na poluotoku Luštica, ispod crkve sv. Ivana Krstitelja ostaci su datirani u 6. st. U Risinju je bila biskupija, jer se gradski biskup spominje u aktima sinode u Serdiki (Sofija) 343. godine – tome ipak treba iznaći i arheoloških potvrda.¹⁷

Na temelju reformi cara Dioklecijana (284.-305.) iz 297. godine ili nešto nakon 305.-306., područje istočno od Budve pa prema sjeveru organizirano je u novu provinciju Prevalitanu (*Praevalis*) sa središtima oko Dogleje i Skodre koja joj je bila i glavnim gradom. U tu su provinciju bili uključeni i Olcinij i Lissos. To je vjerojatno bila posljedica prometnih i drugih teškoća u vezama s udaljenijim središtem u Saloni. Teritorij nove provincije uglavnom se poklapao sa središnjim dijelom nekadašnjeg ilirskog kraljevstva. Reformom cara Teodozija 395. godine, Prevalitana je pripala Daciji unutar tzv. pretorijanske prefekture Ilirika, a time i istočnom dijelu Carstva, iako je i dalje zadržala svoj pretežito latinski značaj. Ta je linija označila podjelu Istoka i Zapada, koja na svoj način

¹⁶ Rendić-Miočević 1989, 597-611; Martinović 1969, 167-175.

¹⁷ Chevalier 1995, 472-477.

traje i danas. Boka i Budva bile su dijelom predziđa Zapada već u antičko doba, pa preko srednjovjekovne Crvene Hrvatske i Dukljanske kneževine. Te su odrednice dijelom i njihove suvremene povijesti.

POPIS LITERATURE

- Bass 1987 G. Bass, Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age, *National Geographic*, vol. 172, no. 6, December, Washington, 692-733.
- Bojanovski 1974 I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo.
- Brunšmid 1998 J. Brunšmid, Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, Split, 88-98.
- Butorac 1926-27 P. Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, *VAHD (Prilog)*, 49, 26-29.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Salona II, Tom 1, Split, 424-477.
- Durman i drugi 1988 A. Durman i drugi, Katalog izložbe Vučedol, Muzejski prostor, Zagreb.
- Evans 1880 A. Evans, On some recent discoveries of Illyrian coins, *Numismatic Chronicle*, London, 20.
- Faber 1995 A. Faber, Prilozi topografiji pretpovijesnoga i antičkoga naselja na području Risna, *ARR*, 12, 101-116.
- Garašanin 1967 M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd.
- Garašanin 1974 M. Garašanin, Istorijska i arheološka razmatranja o Ilirskoj državi, *Glas Srpske akademije*, 290/1, Beograd, 1-32.
- Katičić 1970 R. Katičić, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, *GodCBI*, 5, 105-113.
- Marović 1976 I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, *GodCBI* 11, 231-234.
- Martinović 1966 J. Martinović, Neki novi momenti u interpretaciji 24. i 25. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, *Starinar*, n. s. 17, Beograd, 107-110.
- Martinović 1969 J. Martinović, Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okoline Budve, *Godišnjak Pomorskoga muzeja u Kotoru*, 17, Kotor, 167-175.
- Mijović – Kovačević 1975 P. Mijović – J. Kovačević, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Beograd, 15-42.
- Novak 1952 G. Novak, Issa i isejska država, *VAHD*, 54, 5-40.
- Parović-Pešikan 1976 M. Parović-Pešikan, Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza s Egejom, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, 12, Zadar, 76-87.
- Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević, Iliri i antički svijet, Split, 321-361.

- Suić 1963 M. Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 26. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla, GZM, n. s. 8, 111-115.
- Visonà 1985 Paolo Visonà, Coins of Ballaios Found in Italy, VAHD, 78, 117-122.
- Zaninović 1966 M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, GodCBI, 4, 27-33.
- Zaninović 1992 M. Zaninović, Pomorstvo Ardijejaca kao temelj njihove moći, OA, 16, 103-115.
- Zaninović 1995 M. Zaninović, Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia, OA, 19, 111-115.
- Zaninović 1998 M. Zaninović, Država Demetrija Hvaranina i šibensko područje, IzdHAD 19, 89-96.

Summary

The Gulf of Kotor in Antiquity

This deep and one of the most scenic bays in the Mediterranean had very ancient relations with the Aegean region, confirmed by the archaeological finds in the local barrow in the neighbouring Grbalj plain. It was first mentioned by the Greek author Pseudo Scylax in the 4th century B. C. The main settlement in the bay was the town (*polis*) of *Rhizon*, later Roman *Risinium*. This place was one of the strongholds of the Illyrian state and the seat of the famous queen Teuta. The piracy of her subjects provoked the first Roman intervention on the eastern Adriatic coast in 229 B. C.

The Bay of Kotor became Roman possession after the fall of the Illyrian state in 167 B. C. After that *Rhizon* was ruled by *Ballaios*, known only for the emission of his coins. The emissions from *Rhizon* bear the title *basileus Ballaios* and those from the mint of *Pharos* (the island of Hvar) have the name *Ballaios* only. In the 1st century A. D. *Risinium* was a Roman *municipium*, the port-city thriving with the sea traffic and commerce. There are numerous ancient remains in different parts of the Gulf of Kotor, comprising architecture and inscriptions, pottery and coins. In the last twenty years the sites of several early Christian churches have been found. The territory of Kotor, ancient *Acruvium*, and the town of Budva, ancient *Buthua* more to the south, were the frontier towns toward Epirus. Here the new province of *Praevalis* was founded by the emperor Diocletianus in 304 A. D. So here was the frontier line between the Greek east and the Latin west with the decisive historical consequences up to the present days.

Key words: Mediterranean, Boka Kotorska, Rhizon, Hellenistic period, Roman period

Translation: *Marin Zaninović*